

Дмитро БОРОВИК,

orcid.org/0009-0004-2428-1131

аспірант кафедри образотворчого мистецтва

Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

(Київ, Україна) *d.borovyk.asp@kubg.edu.ua*

ІСТОРІОГРАФІЯ ХУДОЖНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТАЛІЯ КУЛИКОВА

У статті здійснено комплексне історіографічне дослідження творчої та педагогічної діяльності Віталія Миколайовича Куликова (1935–2015) – визначного представника харківської художньої школи, одного з ключових діячів регіонального мистецького середовища другої половини XX – початку XXI століття. Метою статті стало виявлення, систематизація та критичний аналіз джерел, що становлять основу для вивчення його мистецької спадщини, стилістичної еволюції, а також впливу на художньо-освітні процеси в Україні. Встановлено, що попри активну участь Куликова у виставковому житті, педагогічну діяльність у провідних мистецьких навчальних закладах Харкова та значну творчу продуктивність, його постать до сьогодні не набула належного висвітлення у вітчизняному мистецтвознавстві. Більшість наявних публікацій мають фрагментарний характер і представлені в основному у вигляді виставкових каталогів, інтерв'ю, приватних спогадів або музейних нотаток. Відсутність повноцінного монографічного дослідження, присвяченого його творчості, зумовлює необхідність формування історіографічної бази, що включала б як аналітичні праці, так і джерела особистісного характеру (листи, ескізи, педагогічні нотатки, свідчення сучасників). Проаналізовано зміст і контекст основних джерел – зокрема альбому «Віталій Куликов» (упорядник М. Шток), інтерв'ю, опублікованого О. Григор'євою (2007), участь у виставкових проектах (зокрема «Код міста: Харків», Харківська муніципальна галерея), а також свідчення його колег і учнів. Виявлено ключові напрями інтерпретації його творчості: синтез конструктивізму й кубізму, репрезентація культурної трансформації через художні образи, розробка авторської педагогічної методики. Окремлено етапи еволюції його творчого методу: від ранніх реалістичних композицій до експериментальної графіки, метафоричного живопису та узагальнених символічних образів. У графіці 1980–2000-х років простежено впливи східної філософії, естетики «візуальної тиші», особистісної рефлексії. Значне місце в його доробку посідає тема сільського ландшафту, осмисленого не як етнографічна реальність, а як архетипічна модель буття. У живописі простежується поступова редукція зображення до мінімалізму, що особливо проявляється у циклах пейзажів без людей, фігур, що нагадують тіні, та портретних трансформацій. У статті показано, що педагогічна діяльність В. Куликова є складовою його мистецької філософії. Його викладання не обмежувалося передачею технічних навичок, а було спрямоване на розвиток здатності до візуального мислення, формування автономного художнього «Я». Його учні, серед яких – низка відомих харківських графіків і живописців, наслідували не стиль, а підхід, що засвідчує глибоку методологічну вкоріненість його школи. Проаналізовано також проблему рецепції В. Куликова у вітчизняному мистецтвознавстві. Показано, що його постать тривалий час залишалася на периферії офіційного наукового дискурсу, незважаючи на визнання у професійному середовищі. Така ситуація пояснюється як загальними процесами недооцінки регіональних шкіл у післярадянський період, так і специфікою творчої позиції самого митця, який уникали самореклами, обираючи натомість шлях глибокого внутрішнього самозанурення. У результаті дослідження сформульовано висновок про актуальність подальшого опрацювання творчої спадщини Віталія Куликова. Його доробок – це унікальний приклад поєднання глибокої внутрішньої етичної позиції, візуальної мови високого рівня та послідовності. Систематизація наявної джерельної бази та введення її до наукового обігу є важливим етапом не лише в осмисленні окремої художньої біографії, а й у побудові ширшої картини розвитку локальних мистецьких традицій України.

Ключові слова: історіографія, українське образотворче мистецтво XX – початку XXI століття, Віталій Куликов, художня діяльність.

Dmytro BOROVYK,

orcid.org/0009-0004-2428-1131

Postgraduate at the Department of Fine Arts

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

(Kyiv, Ukraine) *d.borovyk.asp@kubg.edu.ua*

HISTORIOGRAPHY OF VITALII KULYKOV'S ARTISTIC ACTIVITY

The article presents a comprehensive historiographical study of the artistic and pedagogical activity of Vitalii Mykolaiovych Kulykov (1935–2015) – a prominent representative of the Kharkiv art school and one of the key figures in the regional art scene of the second half of the 20th and early 21st centuries. The aim of the article is to identify,

systematize, and critically analyze the sources that form the foundation for studying his artistic legacy, stylistic evolution, and influence on art education processes in Ukraine.

It is established that, despite Kulykov's active participation in exhibitions, his teaching in leading art institutions of Kharkiv, and his significant creative productivity, his figure has not yet received adequate attention in Ukrainian art historiography. Most existing publications are fragmentary in nature and are mainly presented in the form of exhibition catalogues, interviews, personal memoirs, or museum notes. The absence of a full-scale monographic study dedicated to his work highlights the need to form a historiographical base that would include both analytical works and personal sources (letters, sketches, pedagogical notes, and testimonies of contemporaries).

The article analyzes the content and context of key sources – in particular, the album *Vitalii Kulykov* (compiled by M. Shtok), the interview published by O. Hryhoriieva (2007), his participation in exhibition projects (notably *City Code: Kharkiv*, Kharkiv Municipal Gallery), as well as testimonies from his colleagues and students. Key directions in the interpretation of his work are identified: stylistic synthesis of constructivism and post-impressionism; rethinking of graphic and poster genres; development of a personal pedagogical methodology; and the representation of cultural transformation through visual imagery.

The stages of the evolution of his creative method are outlined – from early realist compositions to experimental graphics, metaphorical painting, and generalized symbolic forms. In his graphic works of the 1980s–2000s, the influence of Eastern philosophy, the aesthetics of “visual silence” and personal reflection can be traced. A significant part of his oeuvre is devoted to the theme of the rural landscape, interpreted not as ethnographic reality, but as an archetypal model of existence. His painting shows a gradual reduction of imagery toward minimalism, particularly evident in the cycles *Landscapes Without People*, *Shadows*, and *People by the Water*.

The article demonstrates that Kulykov's pedagogical activity is an integral part of his artistic philosophy. His teaching extended beyond the transmission of technical skills, aiming instead to develop visual thinking and shape an autonomous artistic self. His students – many of whom became notable Kharkiv-based graphic artists and painters – inherited not his style, but his approach, reflecting the deep methodological foundation of his school.

The article also addresses the problem of Kulykov's reception in Ukrainian art scholarship. It is shown that his figure remained for a long time on the periphery of the official academic discourse, despite recognition within the professional community. This situation is explained both by the general underestimation of regional schools in the post-Soviet period and by the artist's own creative stance, characterized by a rejection of self-promotion in favor of introspective depth.

The study concludes with the assertion that further exploration of Kulykov's creative legacy is both timely and necessary. His body of work represents a unique combination of deep internal ethical positioning, sophisticated visual language, and artistic consistency. The systematization of the existing source base and its introduction into academic circulation is an important step not only in understanding an individual artistic biography but also in constructing a broader picture of the development of Ukraine's local artistic traditions.

Key words: *Historiography, Ukrainian visual art of the 20th – early 21st century, Vitalii Kulykov, artistic activity.*

Постановка проблеми. Вивчення творчої спадщини харківського художника Віталія Миколайовича Куликова (1935–2015) набуває особливого значення у контексті осмислення розвитку художньої культури Харківщини другої половини XX – початку XXI століття. Його мистецький доробок відображає глибокі трансформації у стилістиці образотворчого мистецтва, викликані як локальними, так і загальносуспільними змінами. Попри наявність окремих публікацій і виставкових каталогів, досі не сформувалася цілісна історіографічна модель дослідження його художньої діяльності. Актуальність теми посилюється також недостатньою розробленістю наукового апарату щодо класифікації джерел і інтерпретацій його стилістичних пошуків. На сьогодні наявна інформація міститься здебільшого в контексті ширших досліджень харківської школи або в рамках окремих спогадів та інтерв'ю. Відтак постає необхідність історіографічного аналізу і систематизації наявного доробку для виявлення напрямів подальших досліджень.

Аналіз досліджень. Історіографія художньої діяльності Віталія Куликова формується

на перетині кількох наукових і критичних дискурсів: вивчення харківської художньої школи, дослідження пострадянського експериментального мистецтва, педагогічної спадщини та спадкоємності традицій графіки другої половини XX століття. Найбільш змістовний аналіз творчості митця представлено в альбомі «Віталій Куликов», упорядкованому М. Штоком (2009), де репродукції супроводжуються мистецтвознавчими коментарями, зокрема щодо його графіки, живопису та творів плакатного мистецтва.

У науковій статті В. Немцової «Експериментальне мистецтво В. Куликова» наголошується на зв'язку стилістичних пошуків художника з методологічними засадами його вчителя Григорія Бондаренка. Авторка розкриває синтез конструктивізму, кубізму та елементів постмодерної іронії в мистецтві В. Куликова, вказуючи на переосмислення авангардної традиції через інституційну критику й естетичне дистанціювання (Шток, 2009: 10). Питання взаємозв'язку методології Г. Бондаренка з творчістю В. Куликова також порушуються в узагальнюючій статті О. Шила про харківську школу графіки, де В. Куликов визначений як ключова

фігура у трансляції педагогічного методу у нових художніх умовах.

Інтерв'ю з самим митцем, опубліковане О. Григор'євою у 2007 році, є цінним джерелом біографічного характеру. У ньому В. Куликов описує впливи дитячих вражень, досвіду служби, роботи на телебаченні, а також своє ставлення до педагогіки та до українського села як культурного простору. Ці свідчення дають уявлення про особисту філософію художника, яка істотно вплинула на його стилістичні рішення.

Попри це, в українському мистецтвознавстві не існує повноцінного монографічного дослідження, присвяченого Віталію Куликову. Питання періодизації його творчості, внутрішніх еволюційних змін стилю, ролі в розвитку харківської художньої школи, а також впливу на учнівське середовище залишаються поза межами комплексного аналізу. На сьогодні наявна джерельна база потребує систематизації та критичної оцінки, що й обумовлює необхідність проведення історіографічного дослідження художньої діяльності Віталія Куликова.

Метою цієї статті є систематизація, критичний аналіз та узагальнення існуючої історіографії, присвяченої художній діяльності харківського митця Віталія Куликова, з урахуванням його ролі у формуванні локального мистецького середовища другої половини ХХ – початку ХХІ століття. У центрі уваги – виявлення основних тенденцій в інтерпретаціях творчості художника, вивчення ступеня наукового осмислення його доробку, а також визначення інформаційних прогалин, які потребують подальших досліджень. Важливим завданням є також залучення джерельного матеріалу для уточнення обставин творчого та педагогічного шляху Куликова, що дозволить закласти підґрунтя для майбутніх міждисциплінарних студій у галузі історії українського мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Життєвий і творчий шлях Віталія Миколайовича Куликова (1935–2015) охоплює ключові періоди розвитку українського мистецтва другої половини ХХ – початку ХХІ століття, від пізньорадянської доби до постмодерних трансформацій незалежної України. Народжений у місті Новогеорґіївську Кіровоградської області, майбутній художник пройшов складний і насичений професійний шлях, що визначив його як одну з найяскравіших постатей харківської художньої школи. Його освіта, викладацька діяльність, творчі експерименти та участь у виставкових процесах формували ґрунт для активного включення у мистецький контекст Харкова й України загалом.

Історіографія художньої діяльності Віталія Куликова наразі перебуває на початковому етапі

свого формування, що зумовлено не лише особливостями локального мистецького контексту, а й самотністю творчої позиції митця, яка не піддавалася спрощеному вписуванню у загальноприйняті мистецькі канони. Перші згадки про В. Куликова, що мають характер аналітичного осмислення, з'являються вже за його життя, зокрема в рамках фахових конференцій, каталогів та альбомних видань.

Серед ключових авторів, які торкалися проблематики творчості В. Куликова, слід виділити Ларису Савицьку, Володимира Яськова, Олександра Шила, Лідію Яновську, Марину Пономаренко, а також низку дослідників, які аналізували портретний живопис Харкова загалом. У тексті Л. Савицької «Графіка Віталія Куликова в епоху Великої Нелюбові» наголошено на драматичному характері творчої манери художника, що відзначається аскетичною лінійністю, чорно-білою експресією та психологізмом зображених жіночих постатей, які слугують інструментом глибшого виявлення гуманістичних криз епохи (Шток, 2009: 286).

Висвітлення стилістичних і формальних особливостей мистецтва В. Куликова поглиблює дослідження М. Пономаренко «Проблеми великої форми в портретному малярстві Віталія Куликова», у якому увага акцентується на композиційній структурі його робіт, зокрема – побудові «великої форми» як організуючого принципу, що демонструє елементи аналітичної традиції європейського модернізму кінця ХІХ – початку ХХ століття (Пономаренко, 2015: 193).

Значну частину історіографічного корпусу складають тексти, присвячені виставковій активності художника. Йдеться про участь у численних мистецьких проєктах Харкова та Києва, зокрема, в рамках муніципальних ініціатив на кшталт виставки «27x27», присвяченої жанру «ню», що був реалізований у характерній для В. Куликова геометризованій манері, яку дослідники схильні пов'язувати з авангардними традиціями, зокрема з кубізмом та постмодерністською іронією.

Особливе місце в історіографії посідає текст Володимира Яськова «Гідність майстерності», в якому наголошується на фундаментальності творчої позиції Куликова – його опозиційності до офіційного мистецтва, естетичній незалежності та філософському змісті художнього вислову. Яськов намагається інтерпретувати його твори як візуальну філософію – акт критичного осмислення реальності через образну систему, що балансує між щирістю та гротеском, глибинністю і формальною простотою (Шток, 2009: 288).

У ще одній значущій праці – «Бути, а не здаватись» Лідії Яновської – творчість В. Куликова подається як парадоксальна й багатшарова. Дослідниця вказує на складність художнього вислову митця, де поєднуються брутальна прямота з метафоричністю, соціальна критика з поетичною інтимністю, а також висока культура форми з елементами авангардного і символістського спадку (Шток, 2009: 290).

Інша важлива складова історіографії – доповіді та тези конференцій, у яких фрагментарно окреслюється методологія дослідження творчості В. Куликова. Зокрема, це конференції, проведені в Харкові (ХДАДМ) та Києві (НАОМА), де звучали доповіді на кшталт «Портретне мистецтво Харкова “нової хвилі”» та «Портрет-маска. Художній простір Віталія Куликова» (Пономаренко, 2015: 67). Ці тексти не завжди мають розгорнуту аналітичну частину, однак репрезентують загальний вектор осмислення спадку митця – як інноваційного, контекстуального та самобутнього явища.

Особливо слід наголосити на дослідженнях Олександра Шила, який зробив спробу теоретичного узагальнення творчого методу В. Куликова. На думку науковця, провідною рисою стилістики художника є «геометричний монтаж» – поняття, що відсилає до конструктивістських і дадаїстських практик початку ХХ століття, але в адаптованому, авторськи переосмисленому вигляді. Цей підхід дозволяє говорити про В. Куликова як про художника, що не просто наслідує історичні стилі, а здійснює критичне переосмислення канонів з урахуванням новітнього досвіду.

Питання стилістичної класифікації творчості Віталія Куликова постає як одне з найбільш складних у контексті історіографії. Його художня манера, на перший погляд, може бути пов’язана з традиціями кубізму, конструктивізму та супрематизму, однак при глибшому розгляді виявляється, що ці зв’язки радше концептуальні, ніж формальні. Наприклад, у рецензіях і дослідженнях неодноразово наголошується на тому, що В. Куликов ніколи не входив до постмодерністського мейнстріму, характерного для 1970–1990-х років.

Натомість В. Куликов послідовно розвивав власну художню мову, базовану на пластичному аналізі форми, а не на втягуванні позаобразних мотивацій. Саме тому його твори вирізняються надзвичайною стабільністю манери – свідомою відмовою від зовнішніх інновацій на користь глибинної розробки пластичних засад, знайдених у молодості. Така позиція поєднує його з європейськими модерністами першої половини ХХ століття, для яких метод був важливішим за кон’юнктурні теми.

У цьому контексті постає поняття «авторський кубічний простір», яке часто вживається щодо В. Куликова. Йдеться про особливу систему побудови композиції, у якій панує геометризм, спрямований не на формальну абстракцію, а на осмислення сучасності через просторово-емоційне моделювання реальності. Це простір іронії, де фігури жіночого тіла подані у вигляді конструкцій, схожих на інженерні модулі. Ця система побудови формується поступово та стає своєрідним акцентом художника у його образотворчому.

Дослідники звертають увагу на вплив конструктивізму у творчості митця, зокрема через послідовність у композиційних прийомах: геометрична організація площини, ритмічна структуризація, чіткість лінії. Ці риси походять не лише від формальних канонів модернізму, але й від художньої системи Григорія Бондаренка – вчителя Куликова – який, у свою чергу, був учнем К. Петрова-Водкіна, В. Філонова, К. Костанді (Шило, 1996: 85).

Важливо, що Куликов зберіг «авангардний дух» свого наставника, однак унікав безпосереднього наслідування авангарду 1920-х років. У його роботах радше йдеться про інтерпретацію спадку авангардизму як філософської й пластичної основи сучасного образотворчого мислення. При цьому сам митець не позиціонував себе як формаліст чи епігон авангарду, натомість демонстрував незалежну пластичну стратегію, що еволюціонувала в межах авторської етики професіоналізму.

Його графічна й живописна діяльність 1960–1980-х років, зокрема театральні афіші й книжкові ілюстрації, демонструють глибоку обізнаність у супрематичних і посткубістичних стилях. Проте, навіть працюючи з площиною, він ніколи не редукував образ до декоративної абстракції – завжди зберігаючи змістовний вектор і психологічну насиченість форми.

Додатковим аспектом художнього методу В. Куликова була відмова від класичного реалізму. Хоча в його роботах зберігається візуальна упізнаваність фігуративного зображення, сам підхід до зображуваного базується на метафоризації реальності.

Ще однією важливою темою його мистецтва є ставлення до постмодернізму. Попри формальну близькість до постмодерної іронії та стилістичної гри, В. Куликов навмисне дистанціювався від цього напрямку. У його роботах відсутня іронічна легкість, типова для постмодерної парадигми; навпаки – вони просякнуті драматизмом, серйозністю і навіть стоїцизмом, що дозволяє трактувати їх як візуальну філософію в естетичній оболонці модерністської етики.

Таким чином, історіографія художньої діяльності Віталія Куликова виявляє складну структуру впливів, контекстів і художніх рефлексій, які не вкладаються в жодну однозначну класифікацію. Це ставить перед дослідниками завдання не тільки верифікації історичних фактів, але й формулювання нових підходів до аналізу художника, який творив за межами догматичних систем і усталених стилістичних термінів.

Важливою складовою історіографії художньої діяльності Віталія Куликова є його інституційна та педагогічна практика, що значно розширює поле дослідження, виходячи за межі виключно творчого доробку. Як викладач, Куликов понад 40 років працював у сфері мистецької освіти – спершу в Харківському художньо-промисловому інституті, а згодом у Харківському університеті будівництва та архітектури, де з 2010 року обіймав посаду професора кафедри образотворчого та декоративного мистецтва.

Участь у виставковій діяльності також відіграла ключову роль у формуванні історіографії художника. Починаючи з 1969 року, Куликов регулярно брав участь у всеукраїнських, всесоюзних та міжнародних виставках. Особливо значущими є його персональні експозиції в Харкові (1990, 1999, 2001, 2003, 2006, 2008, 2010), Києві (1991, 2009, 2010), а також у Нюрнберзі (Німеччина, 1991, 2003), які не тільки засвідчували визнання його мистецтва, але й створювали важливі інформаційні джерела – каталоги, прес-релізи, критичні рецензії, що нині є об'єктом історіографічного аналізу.

Окрему сторінку в історіографії відкривають автобіографічні джерела: інтерв'ю, листи, бесіди з журналістами (зокрема, радіоінтерв'ю з А. Доро-

шевим 1981 року), де Куликов висловлює власне розуміння художнього процесу, призначення плаката, місця митця в суспільстві. Ці матеріали не лише розкривають філософію митця, а й стають першоджерелами для осмислення його естетичних поглядів і творчого кредо.

Таким чином, площина історіографічного аналізу є не менш важливою, ніж творчо-естетична. Саме завдяки педагогічній діяльності, активній участі у виставковому русі, організаційному впливові в рамках неформального об'єднання «Літера А» та системному накопиченню документації (каталоги, конференційні виступи, відгуки) Віталій Куликов увійшов до історії українського мистецтва не тільки як художник, а й як учасник, реформатор і методолог локального мистецького процесу.

Висновки. Історіографія художньої діяльності Віталія Куликова демонструє поступове розширення інтерпретаційного поля – від поодиноких згадок у виставкових каталогах до концептуальних мистецтвознавчих студій. Його творчість, педагогічна практика та інституційна присутність у культурному середовищі Харкова вимагають цілісного осмислення з урахуванням локального й національного контекстів. Вивчення джерел підтверджує потребу у створенні комплексної монографії, яка охопить формотворчі, філософські та методологічні аспекти спадку Куликова. Його доробок засвідчує глибоку естетичну послідовність і водночас відкритість до складного діалогу з традиціями авангарду, модернізму та критичного реалізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Григор'єва О. Інтерв'ю з Віталієм Куликовим. 7 канал. Харків. 2007.
2. Ключко Д. 65 українських шедеврів. Визнані й неаявні. Київ. 2019. 244 с.
3. Пономаренко М. Портрет маска. Художній простір В. Куликова. Ювілей НАОМА: шляхи розвитку українського мистецтвознавства: тези і матеріали доповідей. Міжвуз. наук. конф. молодих наук., аспір. і студентів. Київ. 2015. С. 67–68.
4. Пономаренко М. Проблеми «великої форми» в портретному малярстві Віталія Куликова. Сучасне мистецтво. Наук. зб. ІПСМ НАМ України. Фенікс. Київ. 2015. Вип. XI. С. 193–200.
5. Смирна Л. Індивідуалістична оптика протононконформізму та її формологічні трансформації 1930–1960-х років. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Мистецтвознавство. Київ. 2020. № 42. С. 56–64.
6. Смирна Л. Століття неконформізму в українському візуальному мистецтві. Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМ України. Видавництво Фенікс. Київ. 2017. 480 с.
7. Шило О. Г. А. Бондаренко – майстер проєкційного малюнка. Харківський художньо-промисловий інститут. Матеріали наук.-метод. конф. професорсько-викладацького складу та аспірантів інституту за підсумками наукової роботи в 1996 р. XXIII. Харків. 1997. С. 85–87.
8. Шило О. Григорій Антонович Бондаренко і його школа. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Харків. 2021. Вип. 2. 394 с.
9. Шток М. Віталій Куликов: альбом. Родовід. Київ. 2009. 296 с.
10. Яновська Л. Бути, а не здаватися. Віталій Куликов: альбом [Текст]. Родовід. Київ. 2009. С. 290–291.
11. Яськов В. Куликов Віталій Миколайович. Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ. Київ. 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-51306> (дата звернення: 30.06.2025).

REFERENCES

1. Hryhorieva O. (2007) Interviu z Vitaliiem Kulykovym. [Interview with Vitaly Kulik] 7 kanal. Kharkiv. [in Ukrainian]
2. Klocho D. (2019) 65 ukrainskykh shedevriv. Vyznani y neiaivni. [65 Ukrainian masterpieces. Recognized and undisclosed] Kyiv. 244 s. [in Ukrainian]
3. Ponomarenko M. (2015) Portret maska. Khudozhnii prostir V. Kulykova. [V. Kulikov's artistic space] Yuvilei NAOMA: shliakhy rozvytku ukrainskoho mystetstvoznavstva. tezy i materialy dopovidei. Mizhvuz. nauk. konf. molodykh nauk., aspir. i studentiv. Kyiv. S. 67–68. [in Ukrainian]
4. Ponomarenko M. (2015) Problemy «velykoi formy» v portretnomu maliarstvi Vitaliia Kulykova. [Problems of "large form" in the portrait painting of Vitaliy Kulikov] Suchasne mystetstvo. Nauk. zb. IPSM NAM Ukrainy. Feniks. Kyiv. Vyp. XI. S. 193–200. [in Ukrainian]
5. Smyrna L. (2020) Indyvidualistychna optyka protononkonformizmu ta yii formolohichni transformatsii 1930–1960-kh rokiv. [Individualistic optics of protononconformism and its formal transformations of the 1930s–1960s] Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Serii: Mystetstvoznavstvo. Kyiv. 2020. № 42. S. 56–64. [in Ukrainian]
6. Smyrna L. (2017) Stolittia nonkonformizmu v ukrainskomu vizualnomu mystetstvi. [A century of nonconformism in Ukrainian visual art] In-t problem suchasnoho mystetstva NAM Ukrainy. Vydavnytstvo Feniks. Kyiv. 480 s. [in Ukrainian]
7. Shylo O. (1997) H. A. Bondarenko – maister proektsiinoho maliunka. [H. A. Bondarenko – maister proektsiinoho maliunka] Kharkivskiy khudozhno promyslovyi instytut. Materialy nauk.-metod. konf. profesorsko-vykladatskoho skladu ta aspirantiv instytutu za pidsumkamy naukovoi roboty v 1996 r. KhKhPI. Kharkiv. S. 85–87. [in Ukrainian]
8. Shylo O. (2009) Hryhorii Antonovych Bondarenko i yoho shkola. [Grigory Antonovich Bondarenko and his school] Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv. Kharkiv. 2021. Vyp. 2. 394 s. [in Ukrainian]
9. Shtok M. Vitalii Kulikov: albom. [Vitalii Kulikov: album] Rodovid. Kyiv. 296 s. [in Ukrainian]
10. Ianovska L. (2009) Buty, a ne zdavatsia. [To be, not to seem] Vitalii Kulikov: albom. Rodovid. Kyiv. C. 290-291. [in Ukrainian]
11. Iaskov V. (2016) Kulykov Vitalii Mykolaiovych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. [Kulikov Vitaliy Mykolayovych. Encyclopedia of Modern Ukraine] NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv. URL: <https://esu.com.ua/article-51306> (data zvernennia: 30.06.2025). [in Ukrainian]